

TADEUSZ JĘDRUSZCZAK
(Warszawa)

HISTORIOGRAFIA POLSKA DZIEJÓW II RZECZYPOSPOLITEJ *

Dzieje dwudziestolecia międzywojennego bezpośrednio dotyczą tego okresu, w którym powstała produkcja historiograficzna, będąca przedmiotem niniejszego artykułu. Dystans czasowy do opisywanych wydarzeń rósł dopiero z biegiem lat i z czasem podejmowane zagadnienia coraz mniej miały charakter współczesny, tym bardziej że odgradzała je brzemienne w skutki bariera II wojny światowej.

Jednakże pierwsze prace czy też programy badań nawiązywały do dyskusji prowadzonych jeszcze w okresie międzywojennym. Formułując program badawczy na łamach „Dziejów Najnowszych”, (1947) Stefan Kieniewicz pisał:

„Co do historii dwudziestolecia, nie neguję pożytku puszczania w świat pierwszej tymczasowej syntezy, ale widzę także potrzebę planowego podjęcia robót monograficznych [...]. Można by z powodzeniem wziąć się do opracowania takich zagadnień, jak polityka walutowa, budżetowa czy podatkowa rządu, jak handel zagraniczny, wykonanie reformy rolnej, rozbudowa oświaty, powstanie Gdyni, historia ustawodawstwa polskiego, ubezpieczeń społecznych itp. Z innych zagadnień szczegółowych przez długi czas najwięcej pisać się zapewne będzie o polityce zagranicznej dwudziestolecia.

Historia głównych partii politycznych. Oczekiwać możemy w niedługim czasie wyczerpującego opracowania historii ruchu socjalistycznego w Polsce. Już mniej obowiązująco przedstawia się sprawa dziejów ruchu ludowego, choć istnieją do tego tematu obfite i ciekawe materiały, tym bardziej punkt ten powinien leżeć na sercu historykom czasów najnowszych. Ale to chyba jasne, że prace badawcze powinny objąć i te ruchy polityczne, które dziś zeszyły z pola, ale wczoraj jeszcze grały dominującą rolę. Idzie nam przecież o poznanie całej przeszłości, a nie jej wycinka”.

Propozycje te sformułowane zostały w 1947 r., a więc czterdzieści lat temu. Dziś stwierdzić wypada, że znaczna część tych sugestii programowych jest w toku realizacji, a niemało już zrealizowano.

Mimo wszystkich trudności w latach wojny i okupacji 1939 - 1945 historiografia dziejów II Rzeczypospolitej nie przeżywała zastoju. Przedmiotem ostrych dyskusji o wyraźnym zabarwieniu politycznym stała się ocena okresu międzywojennego, a zwłaszcza przywódców, ustroju oraz polityki zagranicznej i wojska. Przykładem mogą być prace: Alojzy Ho-

---

* W uzgodnieniu z Autorem Redakcja „Kwart. Hist.” wprowadziła szereg uzupełnień dotyczących publikacji ostatnich lat.

rak, *Wojna polsko-niemiecka 1939* (wyd. Warszawa 1945), Ksawery Pruszyński, *Księga ponurych niedopowiedzeń*. Szacuje się, że na temat okresu międzywojennego wydano podczas wojny w kraju (konspiracyjnie) i na emigracji około 200 książek i broszur.

Powojenne czterdziestolecie, zapoczątkowane w 1944 r., przyniosło wraz z przemianami w życiu i sytuacji Polski rozpowszechnienie marksizmu, a wraz z tym nową problematykę badawczą i nowe interpretacje dziejów. Szeroko rozwinęły się badania nad historią ruchu robotniczego, wiele uwagi poświęcono dziejom społecznym i gospodarczym, walce klas. Początkowo dominowała zasadnicza krytyka Drugiej Rzeczypospolitej, granicząca niekiedy z potępianiem wszystkiego, co miało związek z tym państwem. Skondensowanym wyrazem tego była konferencja w Otwocku w grudniu 1951 - styczniu 1952 r. (patrz: *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich*, t. I i II, wyd. Warszawa 1953). Z czasem krytyka ta stawała się coraz bardziej pogłębiona, rzeczowa i mniej jednostronna. Zwłaszcza dyskusje z lat 1956 - 1957 po odrzuceniu dogmatycznego balastu epoki „kultu jednostki” wniosły w tym zakresie sporo istotnych korektur, co do pewnego stopnia sprzyjało podjęciu gruntownych badań, również nad historią polityczną¹. Potem — co jakiś czas — problematyka Drugiej Rzeczypospolitej wracała na forum dyskusji wśród historyków. Najważniejsze dyskusje to: 1962 — polemiki z tezami książki Stefana Arskiego *My, Pierwsza Brygada* (wyd. Warszawa 1962)²; 1963 — dyskusje w związku z ukazaniem się pracy Zbigniewa Załuskiego, *Siedem polskich grzechów głównych* (wyd. Warszawa 1963), 1964 — dyskusja we „Współczesności”, 1968 — dyskusja w „Miesięczniku Literackim”, 1970 - 1971 — dyskusja na temat faszyzmu i reżymów autorytarnych oraz kontrowersje z lat 1971 - 1972³. Do tego dodać należy nieustanne niemal polemiki w czasopiśmie naukowych (zwłaszcza polemiczne recenzje) oraz na zjazdach i konferencjach historyków. Przedmiotem sporów były sprawy niepodległości (niepodległość rzeczywista czy „tak zwana”), funkcje państwa, rezultaty gospodarcze, przyczyny Września i in. Rozważano też oceny obozów politycznych, a zwłaszcza SL i PPS oraz czołowych polityków. Osobnym zagadnieniem spornym stała się problematyka walki ruchu robotniczego o władzę i szans w tej walce w poszczególnych okresach dwudziestolecia oraz wewnętrzne zagadnienia KPP.

W rozwoju badań nad historią Drugiej Rzeczypospolitej dużą rolę odegrały specjalistyczne czasopisma naukowe: „Najnowsze Dzieje Polski 1914 - 1939”, „Dzieje Najnowsze”, „Z Pola Walki”, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, „Przegląd Zachod-

¹ Zob. T. Jędruszczak, *O kryteriach oceny dziejów Polski w okresie międzywojennym 1918 - 1939*, „Kwart. Hist.”, R. 1958, nr 65.

² Na łamach „Przegl. Kult.” (zob. również recenzja Tadeusza Jędruszczaka w „Kwart. Hist.”, R. 70, 1963).

³ Np. artykuł Wojciecha Giełżyńskiego w „Odrze” nr 3/1972 pt. *Historia kulą u nogi*.

ni”. Ukazało się w nich wiele wartościowych artykułów, recenzji i dokumentów, były też one miejscem płodnych dyskusji. W tym kontekście podkreślić należy naukową rolę czasopiśmiennictwa emigracyjnego („Teki Historyczne”, „Niepodległość”, „Zeszyty Historyczne”). Wiele wartościowych materiałów z dziedziny historii Drugiej Rzeczypospolitej przyniosły czasopisma kulturalno-społeczne.

PRACE OGÓLNE I SYNTEZY

Rozpocznijmy od przeglądu i omówienia prac o charakterze ogólnym, sumujących aktualny stan wiedzy i badań, obejmujących dłuższe odcinki chronologiczne lub traktujących w sposób całościowy i wszechstronny o szczególnie ważnych i złożonych wydarzeniach, jak np. powstanie państwa w 1918 r. Najpełniej postulaty te realizowane są w syntezach.

W czasie II wojny światowej ukazały się na emigracji dwie prace ujmujące dzieje Polski w latach 1918 - 1939 w sposób ogólny: Stanisława Mackiewicza, *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.* (wyd. Londyn 1941), będąca opracowaniem publicystycznym bardzo subiektywnym, poruszającym wybrane tylko wydarzenia i problemy w żywej — właściwej temu pisarzowi — formie dziennikarskiej, oraz Oskara Haleckiego, *Historia Polski*, w której okresowi międzywojennemu poświęcono 2 rozdziały (25 i 26 oraz częściowo 27)⁴.

Bezpośrednio po wojnie Adam Krzyżanowski, reprezentujący konserwatywne skrzydło obozu piłsudczyków, wydał książkę pt. *Wiek XX. Zarys dziejów najnowszych* (wyd. Kraków 1947). Przedstawił w niej swój pogląd na stosunki międzynarodowe w okresie 1914 - 1939, ze szczególnym uwzględnieniem spraw dotyczących Polski. Już po śmierci Krzyżanowskiego ukazały się w Paryżu w 1973 r. jego *Dzieje Polski*, ujęte wybitnie subiektywnie i emocjonalnie.

W latach pięćdziesiątych wyszły w Londynie drukiem trzy tomy *Najnowszej historii politycznej Polski* Władysława Pobóg-Malinowskiego. Okresu międzywojennego dotyczy tom drugi (wyd. Londyn 1956) i początek tomu trzeciego (wyd. Londyn 1960). Dzieło to spotkało się z krytyczną oceną recenzentów w kraju⁵. Związany z obozem piłsudczyków Pobóg-Malinowski napisał książkę uwydatniającą jednostronnie rolę tego obozu oraz uzasadniającą jego politykę i przedsięwzięcia. Mimo tej tendencyjności opracowanie zawiera bogaty materiał faktyczny, w tym rów-

⁴ Książka ta ukazała się podczas wojny w języku angielskim, zaś przekład polski — w 1958 r. Spotkała się ona w kraju z ostrą krytyką. Dokonali jej — w zakresie dziejów średniowiecza — Marian Małowist, w zakresie dziejów nowożytnych — Bogusław Leśnodorski, zaś w zakresie historii najnowszej — Czesław Madajczyk („Współczesność” 2 - 15 II 1966).

⁵ Czesława Madajczyka i Henryka Zielińskiego („Najnowsze Dzieje Polski” t. I/1958), M. M. Drozdowskiego („Przegl. Hist.”, t. 49/1958), Aleksandra Skarżyńskiego („Z Pola Walki”, R. 4/1961) i Aleksandra Ładosia („Wojsk. Przegl. Hist.”, R. 52/1961).

niez wiele danych z rozmów, które autor przeprowadził z uczestnikami wydarzeń, oraz z listów, które z nimi wymieniał. Książka Pobóg-Malinowskiego wywołuje refleksję głęboko pesymistyczną. Wydaje się, że płynie ona głównie z dwóch źródeł. Pierwsze źródło to przygnębiająca dysproporcja między ogromem zadań, jakie stanęły przed młodym państwem polskim po 1918 r., wysokością kosztów, grożących za ich niewykonanie, a niedoskonałością ludzi, instytucji i środków, mających te zadania zrealizować. Źródło drugie, to ujęcie zagadnienia przez samego autora. Jest on wręcz obsesyjnie wpatrzony w Piłsudskiego i jego bezpośrednie otoczenie, w małe i ciasne poczynania przez nie podejmowane, w małostkowe spory i kłótnie środowiska, od którego działalności w tak istotnej mierze zależy wolność i byt całego narodu i państwa.

W ostatnim dziesięcioleciu zbiorowym wysiłkiem ukazały się trzy książki stanowiące kompendia wiedzy o okresie międzywojennym. Należą do nich: obszerny IV tom *Historii Polski*, opracowany przez zespół pracowników IH PAN, pod redakcją T. Jędruszczaka, zbiór studiów „Polska Odrodzona 1918 - 1939. Państwo — Społeczeństwo — Kultura”, pod red. J. Tomickiego oraz *Historia katolicyzmu społecznego w Polsce*, pod red. C. Strzeszewskiego, której większą część — bo ponad 30 arkuszy — poświęcono okresowi II Rzeczypospolitej. Opracowaniem autorskim jest natomiast *Historia Polski 1914 - 1939*, pióra H. Zielińskiego.

Na początku lat pięćdziesiątych, w warunkach wzmożonej ofensywy ideologicznej marksizmu, zaczęły ukazywać się pierwsze próby ujęć dziejów ruchu robotniczego w Polsce międzywojennej. Mocno zaciążył na nich rozpowszechniony wówczas dogmatyzm. Tadeusz Daniszewski wydał *Historię ruchu robotniczego w Polsce* (Warszawa 1950 - 1951). Okresowi międzywojennemu autor ten poświęcił skrypt pt. *Etapy bolszewizacji KPP*. W pierwszej połowie lat pięćdziesiątych ta wersja historii polskiego ruchu robotniczego była w różny sposób powielana i propagowana. Korzystniej prezentują się późniejsze publikacje o dziejach ruchu robotniczego 1918 - 1939, a mianowicie Józefa Kowalskiego *Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918 - 1939*, część I 1918 - 1928 (2 wyd. Warszawa 1962), tegoż autora *Trudne lata. Problemy rozwoju polskiego ruchu robotniczego 1929 - 1935* (wyd. Warszawa 1966), tegoż autora *Komunistyczna Partia Polski 1935 - 1938* (Warszawa 1976) oraz *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864 - 1964* (wyd. Warszawa 1967). Ostatnia z wymienionych publikacji — to praca zespołowa, w której okresowi międzywojennemu poświęcono 8 rozdziałów. Ale i te opracowania przyjęte zostały na ogół krytycznie w środowisku historyków dlatego, że dzieje Polski traktują jednostronnie „na czarno”, obciążone są deformacjami i przemilczeniami, a zakres pojęcia — ruch robotniczy — pojmują zbyt wąsko. Najważniejszym mankamentem tych prac jest daleko idące izolowanie ruchu robotniczego od dziejów narodu i państwa. Nadto napisane są one bardzo niekomunikatywnie, często wieloznacznym językiem poli-

tycznym. W znacznie mniejszym stopniu wszystkie te mankamenty występują w książce pt. *Polski ruch robotniczy. Zarys historii* wydanej pod redakcją Antoniego Czubińskiego (Warszawa 1972). W tej blisko pięciusetstronicowej pracy czasom Drugiej Rzeczypospolitej poświęcono prawie 100 stron, a więc dość dużo. Ale i w tej pracy jest sporo przemilczeń oraz deformacji, przede wszystkim rzuca się w oczy nazbyt izolowane potraktowanie ruchu robotniczego w stosunku do całokształtu dziejów Polski. Bardziej nowoczesne ujęcie od strony dziejów ruchu, a nie partii przynosi opracowanie J. Tomickiego, *Lewica socjalistyczna w Polsce 1918 - 1939* (Warszawa 1982).

Po 1956 r. rozwinęły się na szerszą, aniżeli przedtem, skalę prace nad historią ruchu ludowego. Opublikowano liczne prace szczegółowe, na podstawie których w latach sześćdziesiątych powstawać zaczęły opracowania o charakterze ogólnym (pierwszą próbą takiego ujęcia był Tadeusza Reka *Ruch ludowy w Polsce*, t. II i III, 2 wyd. poprawione i rozszerzone 1947). Najobszerniejszym z nich jest *Zarys historii polskiego ruchu ludowego* w dwóch tomach. Tom drugi, wydany w Warszawie w 1970 r., obejmuje okres międzywojenny i wyszedł spod pióra sześciu autorów: Witolda Stankiewicza, Stanisława Lato, Alicji Więzikowej, Jana Borkowskiego, Józefa Kowala. Dwa wydania ma *Krótki zarys historii ruchu ludowego*, pod red. Józefa Fajkowskiego (1 wyd. 1969, 2 wyd. popr. i rozszerzone 1971).

Podobnie jak w okresie międzywojennym, tak i po wojnie uwagę historyków przyciągał szeroko rozumiany fakt powstania niepodległej Polski w 1918 r., geneza i pierwszy okres istnienia nowego państwa. W zakresie genezy Drugiej Rzeczypospolitej historiografia marksistowska podkreśla dużą rolę Rewolucji Październikowej 1917 r. w Rosji oraz nawiązuje do poglądów i działalności Lenina. Na ten temat ogłoszono wiele publikacji. W czasopismach naukowych pisali o tym Henryk Jabłoński, Leon Grosfeld i in. Jedną z najcenniejszych publikacji jest artykuł Jana Antoniego Wildera pt. *Wpływ Rosyjskiej Rewolucji Październikowej na stanowiska zachodnich aliantów wobec sprawy polskiej*⁶. Wilder pisał m. in.: „W ostatnich latach nieraz spotykaliśmy się z twierdzeniem, że Polska zawdzięczała odzyskanie niepodległości w roku 1918 wyłącznie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej (czasem dodawano: oraz rewolucji niemieckiej). Na podstawie znanych źródeł nie ulega wątpliwości, że gdyby w Rosji nie zwyciężyła rewolucja, powstanie niepodległego państwa polskiego byłoby więcej niż wątpliwe. Jednakże sama tylko Wielka Rewolucja Październikowa nie była czynnikiem jedynym i wystarczającym. Nie można jej znaczenia traktować w oderwaniu od innych zjawisk. Sprawa ta wymaga uwzględnienia całości dokonywanego się wówczas skomplikowanego procesu historycznego”. Wypowiedź ta prostowała różnego rodzaju uproszczone tezy propagandowe, które poprzed-

⁶ „Kwart. Hist.”, R. 64, 1957.

nio weszły w obieg, a najpełniejszy wyraz znalazły w książce Józefa Kowalskiego pt. *Wielka Październikowa Rewolucja Socjalistyczna a wyzwolenie Polski* (wyd. Warszawa 1952).

W 1967 r. ukazała się praca zbiorowa pt. *Rewolucja Październikowa a Polska*. Rozprawy i studia pod redakcją Tadeusza Cieślaka i Leona Grosfelda. W tomie zamieścili swe prace: Henryk Jabłoński, Henryk Malinowski, Feliks Tych, Jerzy Holzer, Jan Molenda, Witold Stankiewicz, Andrzej Garlicki, Jerzy Myśliński, Krystyna Sierocka, Tadeusz Cieślak i Andrzej Ślisz. Jest to najpełniejsze w polskiej historiografii przedstawienie tego problemu.

Genezie Drugiej Rzeczypospolitej, a przede wszystkim walkom o charakter państwa polskiego, poświęcona jest praca Henryka Jabłońskiego pt. *Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918 - 1919)* (wyd. Warszawa 1962). Swe rozważania zakończył autor następującą konkluzją: „Czerpiąc siłę z długiej rewolucyjnej tradycji polskiego ruchu robotniczego, pełna optymizmu na skutek sukcesów rewolucji rosyjskiej i manifestującego się w całej Europie wschodniej i środkowej ożywienia ruchu rewolucyjnego, awangarda polityczna proletariatu Królestwa ujrzała i przed sobą bliską perspektywę wyzwolenia. Ale reakcja polska była jeszcze bardzo silna, rozporządzała pełnym arsenałem środków kontrrewolucji, a wsparta o nieocenianą dla niej pomoc rozkładającego siły klasy robotniczej reformizmu, potrafiła na szereg lat uratować swą władzę”.

O rewolucji niemieckiej 1918 r., jej znaczeniu dla sprawy niepodległości Polski pisał obszernie Antoni Czubiński w pracy pt. *Rewolucja 1918 - 1919 w Niemczech* (wyd. Poznań 1967).

O powstaniu i początkach państwa polskiego pisał J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914 - 1918* (Warszawa 1978) oraz autorzy emigracyjni: Tytus Komarnicki, *Rebirth of the Polish Republic. A Study in the Diplomatic History of Europe 1914 - 1920* (wyd. Londyn 1957), Marian Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795 - 1921* (wyd. Londyn 1961) oraz Tadeusz Piszczkowski, *Odbudowanie Polski 1914 - 1921. Historia i Polityka* (wyd. Londyn 1969). Interesującą monografią jest np. książka W. Sulei, *Próba budowy zrębów polskiej państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady Stanu* (Wrocław 1981).

Lata sześćdziesiąte przyniosły kilka prób syntetycznego ujęcia kolejnych chronologicznych odcinków dwudziestolecia: Andrzej Ajnenkiel, *Od rządów ludowych do przewrotu majowego. Zarys dziejów politycznych Polski 1918 - 1926* (1 wyd. Warszawa 1964), Hanna i Tadeusz Jędruszczak, *Ostatnie lata Drugiej Rzeczypospolitej 1935 - 1939* (Warszawa 1970), Maria Turlejska, *Rok przed klęską 1 IX 1938 - 1 IX 1939* (3 wyd. Warszawa 1965).

W 1962 r. wydana została *Historia państwa i prawa Polski 1918 - 1939* — praca zbiorowa pod red. Franciszka Ryszki. Trzy wydania (ostatnie w 1974 r.) osiągnął podręcznik *Historia ustroju Polski 1764 - 1939*, w

którym okres II Rzeczypospolitej opracował Andrzej Ajnenkiel. Znaczącą pozycją w historiografii są cztery monografie Andrzeja Garlickiego, oscylujące wokół postaci Józefa Piłsudskiego (*Geneza obozu belwederskiego, Przewrót majowy, Od maja do Brześcia, Od Brześcia do maja*, wydane w latach 1978 - 1986), które przedstawiają duży wycinek dziejów II Rzeczypospolitej.

Najwcześniej powstawać zaczęły prace o historii gospodarczej okresu międzywojennego. Sprzyjał temu stan teorii ekonomicznej, jak również warunki, bowiem zagadnienia gospodarcze nie były w tym stopniu kontrowersyjne, co polityczne. Nadto natura problematyki gospodarczej jest tego rodzaju, że lepiej nadaje się ona do ujęć długookresowych aniżeli np. historia polityczna, zwłaszcza wtedy, gdy w dążeniu do obrazu całości abstrahuje się od szczegółowych, głębszych analiz. Dlatego już w 1960 r. Zbigniew Landau i Jerzy Tomaszewski ogłosić mogli popularny *Zarys historii gospodarczej Polski 1918 - 1939*. Obaj ci autorzy opracowali ten okres w kilku innych syntezach. Najobszerniejszą z tych syntez jest dwutomowa *Gospodarka Polski Międzywojennej*, t. I (wyd. 1967), t. II (wyd. 1971).

Próbę syntetycznego przedstawienia społeczeństwa Polski 1918 - 1939 podjął Janusz Żarnowski w książce pt. *Spółczesność Drugiej Rzeczypospolitej* (wyd. Warszawa 1973). Jest to praca pionierska, rezultat gruntownych przemyśleń, uwzględniająca tak ludność polską, jak i mniejszości narodowe: ukraińską, białoruską, żydowską i niemiecką.

Z zakresu historii kultury — jedynie przykładowo — podajemy kilka następujących opracowań szerszych lub typu podręcznikowego: Ryszard Matuszewski, *Literatura polska lat 1918 - 1939* (Warszawa 1958), Julian Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej* (Warszawa 1969) — okresu międzywojennego dotyczy rozdział VIII, Juliusz Kleiner i Włodzimierz Maciąg, *Zarys dziejów literatury polskiej* (Warszawa 1972) — okresu międzywojennego dotyczy cz. III rozdz. I; Tadeusz Dobrowolski, *Nowoczesne malarstwo polskie 1764 - 1939* t. III (Wrocław 1964), tegoż autora — *Sztuka polska* (Kraków 1974) — okresu międzywojennego dotyczy rozdział XIX; Juliusz Starzyński, *Polska droga do samodzielności w sztuce* (Warszawa 1973); *Polskie życie artystyczne w latach 1915 - 1939*. Praca zbiorowa pod redakcją Aleksandra Wojciechowskiego (wyd. Wrocław 1974); Andrzej Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1980); Jerzy Toeplitz, *Historia sztuki filmowej*, t. I - V (wyd. Warszawa 1956 - 1969). Charakter ujęć szerszych, całościowych ma praca Eugeniusza Kozłowskiego, *Wojsko polskie 1935 - 1939* (wyd. Warszawa 1964). Do pewnego stopnia charakter taki ma również tom pierwszy *Polskich sił zbrojnych* (wyd. Londyn 1951).

Na osobną wzmiankę zasługuje wydana w 1969 r. publikacja pt. *Droga przez półwiecze. O Polsce lat 1918 - 1968*. Są to referaty z sesji naukowych PAN i Uniwersytetu Warszawskiego, poświęcone 50 rocznicy od-

zyskania niepodległości. Na zbiór ten, poprzedzony wstępem Stanisława Herbsta i Czesława Madajczyka, składają się następujące referaty: Stefan Kieniewicz, *Drogi wiodące do niepodległości*; Czesław Madajczyk, *Odrodzenie Polski w 1918 r.*; Tadeusz Jędruszczak, *Spory o genezę II Rzeczypospolitej*; Konstanty Grzybowski, *Rola prawa w likwidacji podziałów zaborczych oraz integracji państwa polskiego*; Henryk Zieliński, *Rola powstania wielkopolskiego i powstań śląskich w walce o zjednoczenie ziem zachodnich z niepodległą Polską (1918 - 1921)*; Michał Pietrzak, *Model ustroju politycznego w Konstytucji z 17 marca 1921 r.*; Bogdan Suchodolski, *Wychowanie pokoleń w okresie 1918 - 1968*; Juliusz Starzyński, *Polska ideologia artystyczna w okresie międzywojennym, jej źródła i konsekwencje*; Kazimierz Wyka, *Rodowód i aktualne dziedzictwo literatury polskiej okresu 1918 - 1939*; Jan Zygmunt Jakubowski, *Niepodległość i kultura*; Kazimierz Secomski, *Przemiany struktury gospodarczej Polski w okresie pięćdziesięciolecia 1918 - 1968*; Andrzej Jezierski, *Niepodległość a rozwój gospodarczy Polski (spojrzenie z perspektywy pięćdziesięciolecia)*; Marian Marek Drozdowski — Janusz Żarnowski, *Przemiany struktury społecznej II Rzeczypospolitej*. Wyliczenie to świadczy, iż referaty te w sposób ogólny i syntetyczny poruszają najbardziej podstawowe problemy dziejów II Rzeczypospolitej i łącznie składają się na obraz tamtej epoki, może jeszcze niepełny, ale przecież zawierający większość istotnych elementów.

Dziesięć lat później PAN zorganizował analogiczną sesję, w której odzyskanie niepodległości oceniono „Z perspektywy 60 lat” (Wyd. Warszawa 1982). Tym razem wystąpiło 22 autorów, których wypowiedzi zgrupowano w czterech działach: ogólnym, kulturalnym, społeczno-gospodarczym i politycznym.

PRACE SZCZEGÓŁOWE I MONOGRAFIE

DZIEJE WEWNĘTRZNE

Bibliografie dziejów Drugiej Rzeczypospolitej wykazują najwięcej publikacji z zakresu historii politycznej, a więc dotyczących problematyki walki o władzę i sprawowania władzy, partii politycznych, działalności rządu i parlamentu itp. Ten stan rzeczy uznać wypada za całkowicie zrozumiałą, albowiem problemy te najbardziej interesowały ogół społeczeństwa i miały najbardziej bezpośredni wpływ na bieg spraw państwowych i na losy państwa. Historia polityczna w największym stopniu uczy myślenia w kategoriach państwa, rozumienia jego interesów, sytuacji i możliwości. Przeważnie tym zagadnieniom badacze i publicyści, poświęcili największą uwagę. Liczba opracowań szczegółowych dotyczących różnych aspektów (problemów i wydarzeń) genezy, powstania i początkowego okresu istnienia państwa polskiego jest ogromna.

Problematykę genezy Drugiej Rzeczypospolitej i początkowych lat jej istnienia podjął Bogusław Leśnodorski w szkicu pt. *Blaski i nędze Drugiej Rzeczypospolitej (Rozmowy z przeszłością)*, wyd. Warszawa 1970). Znajduje się tu następujący fragment: „Bilans pierwszych lat Drugiej Rzeczypospolitej wymaga uwzględnienia bardzo trudnych warunków startu, zarówno gdy idzie o czynniki wewnętrzne, jak i układ stosunków międzynarodowych. Na sytuacji wewnętrznej zaciążyły nie tylko zniszczenia wojenne i obciążenia czasów niewoli, nie tylko zacofanie ekonomiczne i społeczne, które wymagało przezwyciężenia, by nastąpić mogło konieczne pchnięcie rozwojowe i daleko posunięte zdemokratyzowanie życia. Panujące struktury społeczne, silne zróżnicowanie narodowościowe, układ stosunków politycznych, wszystko to stwarzało określone ramy, a jednocześnie bariery dla integracyjnej i rozwojowych funkcji odrodzonego państwa. Tak było zresztą w większości nowych lub odrodzonych państw narodowych [. . .]. Równocześnie na niekorzyść Polski oddziaływały w szczególności rewizjonistyczne akcje niemieckie w stosunku do traktatu wersalskiego [. . .].

Niemniej fakt odzyskania po z górą stuleciu niewoli własnego państwa miał ogromne znaczenie dla narodu”.

O prawnym aspekcie powstania państwa w 1918 r. pisał Cezary Berzowski w pracy pt. *Powstanie państwa polskiego w świetle prawa narodów* (wyd. Warszawa 1934). Ten sam autor ogłosił w 1959 r. artykuł pt. *Powstanie i uznanie państwa polskiego w 1918 r.* („Państwo i Prawo” R. 14/1959).

Puczem Januszajtisa-Sapiehy ze stycznia 1919 r. zajmował się Józef Skrzypek. Oto jego dwie prace: *Zamach stanu płk. Januszajtisa i ks. Sapiehy z 4 - 5 stycznia 1919 r.* (wyd. Warszawa 1948) oraz *Udział wojska w zamachu styczniowym 1919 r.* „Zeszyty Naukowe WAP Seria Hist.” Nr 7/1962.

Obfita jest literatura dotycząca konferencji wersalskiej i jej decyzji w sprawie granic Polski. Już w 1919 r. ukazała się praca Stanisława Kutrzeby pt. *Kongres, traktat i Polska* (wyd. Kraków 1919). W 1921 r. Stanisław Kozicki ogłosił książkę pt. *Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu* (1919). Zajął się on nie tylko traktatem głównym, ale i dodatkowym traktatem zawartym przez państwa Ententy z Polską, ograniczającym jej suwerenność poprzez narzucenie postanowień w sprawie polityki w odniesieniu do mniejszości narodowych. Różne aspekty polskie Traktatu Wersalskiego, a szczególnie postanowione przez ten traktat plebiscyty na Górnym Śląsku oraz na Powiślu, Warmii i Mazurach, były przedmiotem wielu opracowań. Na temat Gdańska i Pomorza pisali: Remigiusz Bierzanek, Kazimierz Piwarski; na temat Powiśla, Warmii i Mazur — Zygmunt Lietz (*Plebiscyt na Powiślu, Warmii i Mazurach w 1920 roku*, wyd. Warszawa 1958), Bogusław Leśnodorski, Emilia Sukertowa-Biedrawina, Tadeusz Grygier, Waclaw Petsch, Wojciech Wrzesiński; na

temat Górnego Śląska — Karol Firich, Henryk Zieliński, Franciszek Ryszka, Tadeusz Jędruszczak (*Plebiscyt Górnośląski 20 marca 1921 roku*, „Zeszyty Naukowe WAP, Seria Hist.” Nr 5/1961). Na temat rozstrzygnięcia sprawy granicy polsko-niemieckiej w Traktacie Wersalskim, a w szczególności Śląska i Pomorza, pisał Kazimierz Smogorzewski, wnosząc trwały wkład w prezentację polskiego punktu widzenia w tej kwestii w kraju, jak i za granicą (wiele jego publikacji ukazało się w językach obcych). W 1963 r. ukazała się w Poznaniu obszerna praca zbiorowa pt. *Problem polsko-niemiecki w Traktacie Wersalskim*, pod redakcją Janusza Pajewskiego, przy współudziale Jerzego Krasuskiego, Gerarda Labudy i Kazimierza Piwarskiego. Jest to najpełniejsze przedstawienie problemu. W książce tej znajdują się prace następujących autorów: Karola Laptera, Andrzeja Garlickiego i Jerzego Myślińskiego, Jerzego Marczewskiego, Ireny Spustek, Jerzego Krasuskiego, Henryka Zielińskiego, Zdzisława Wroniaka, Wacława Petscha, Stanisławy Zajchowskiej, Krzysztofa Skubiszewskiego, Henryka Batowskiego, Józefa Zajdy. Ewentualność wybuchu wojny polsko-niemieckiej rozpatrywał Piotr Łossowski, *Między wojną a pokojem* (wyd. Warszawa 1976). O polskiej granicy zachodniej ogłosili gruntowne i obszerne prace: Krzysztof Skubiszewski, *Zachodnia granica Polski* (wyd. Gdańsk 1969) oraz Gerard Labuda, *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych* (wyd. Poznań 1917). Problemem tym z punktu widzenia prawno-międzynarodowego zajmował się Alfons Klafkowski.

Na temat granicy wschodniej pisali: Artur Leinwand, Adolf Juzwenko, Tadeusz Jędruszczak.

O granicznym sporze polsko-czechosłowackim pisał Franciszek Szymiczek w pracy pt. *Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914 - 1920* (wyd. Katowice 1939), o konflikcie polsko-ukraińskim Henryk Jabłoński, *Druga Rzeczypospolita a Galicja Wschodnia* („Wiedza i Życie” Nr 10/1948) oraz Zofia Zaks, o zatargu granicznym polsko-litewskim Piotr Łossowski w pracy pt. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1918 - 1920* (wyd. Warszawa 1966).

Z problematyką granic związana jest sprawa powstania wielkopolskiego 1918 - 1919, powstań śląskich 1919 - 1921 i wojny na wschodzie w latach 1919 - 1920. Z bogatego piśmiennictwa na temat powstania wielkopolskiego wymienić należy: *Powstanie wielkopolskie 1918 - 1919*, pracę zbiorową pod redakcją Kazimierza Piwarskiego (wyd. Poznań 1958), Tadeusza Grygiera, Stanisława Kubiaka i Alfreda Kucnera, *Studia z historii powstania wielkopolskiego 1918/1919* — pod redakcją Zdzisława Kaczmarczyka (wyd. Poznań 1962) oraz opracowanie syntetyczne pt. *Powstanie wielkopolskie* (wyd. Poznań 1968), pod redakcją Zdzisława Grota, przygotowane przez zespół w następującym składzie: Antoni Czubiński, Zdzisław Grot, Stanisław Kubiak, Władysław Markiewicz, Benon Miśkiewicz, Lech Trzeciakowski, Bogna Tyszkiewicz, Zdzisław Wroniak. Praca ta przed-

stawia powstanie w sposób wszechstronny. Problematyką tą zajmował się później Piotr Łossowski. Monografię powstania napisał też w 1978 r. A. Czubiński. Tenże sam autor problem powstania potraktował na szerszym tle w pracy pt. *Postępowo-rewolucyjne i wyzwolenicze tradycje Wielkopolski* (wyd. Poznań 1983).

Przyczyny, przebieg i konsekwencje trzech powstań śląskich 1919, 1920 i 1921 r. stały się przedmiotem zainteresowań wielu historyków.

Pierwszą po drugiej wojnie światowej pracę o powstaniach śląskich ogłosił w 1946 r. Kazimierz Popiołek, *Trzecie śląskie powstanie* (wyd. Katowice 1946). O działalności Wojciecha Korfantego pisali Roman Lutman i Marian Orzechowski.

Lata pięćdziesiąte wraz z przyswojeniem sobie przez historyków polskich marksizmu przyniosły odsłonięcie nowych aspektów powstań śląskich, a zwłaszcza problematyki społecznej i ekonomicznej, oraz roli ruchu robotniczego. Równocześnie jednak wystąpiły przejawy deprecjonowania roli tych powstań oraz uproszczenia w charakterystyce ich strony politycznej. Świadectwem tego są referaty, głosy w dyskusji i polemiki na konferencji śląskiej IH PAN we Wrocławiu 28 VI — VII 1953 r. Rychło ukazała się publikacja: *Konferencja Śląska Instytutu Historii PAN. Przemówienia, referaty, dyskusje*. Komitet redakcyjny: Leon Grosfeld, Witold Kukła, Bogusław Leśnodorski, wyd. Wrocław 1954.

O powstaniach śląskich oraz o walce narodowej i społecznej na Śląsku 1918 - 1921 pisali szerzej następujący historycy: Jan Wyglenda, Mieczysław Wrzosek, Wacław Ryzewski, Józef Kokot, Władysław Zieliński, Franciszek Hawranek, Karol Fiedor, Wiesław Lesiuk, Andrzej Brożek, Jan Pachonński. Staraniem Instytutu Śląskiego w Opolu wydany został pośmiertnie drukiem w 1973 r. Jana Ludygi-Laskowskiego, *Zarys historii powstań śląskich 1919 - 1920 - 1921*.

W 1961 i 1971 r. — w czterdziestą i pięćdziesiątą rocznicę trzeciego powstania śląskiego — odbyły się w Katowicach sesje naukowe, których materiały wydane zostały następnie drukiem. W 1963 r. wyszedł tom materiałów pt. *Powstania śląskie* z referatami Henryka Zielińskiego, Tadeusza Jędruszczaka i Kazimierza Popiołka oraz ponad trzydziestoma głosami w dyskusji. W 1973 r. wyszedł tom pt. *Pięćdziesięciolecie powstań śląskich* z referatami Tadeusza Jędruszczaka, Kazimierza Popiołka, Henryka Rechowicza, Józefa Kokota, Jana Przewłockiego, Władysława Zielińskiego oraz czterdziestoma wypowiedziami w dyskusji. Na obu tych sesjach problematykę powstań śląskich traktowano odmiennie aniżeli na konferencji wrocławskiej 1953 r.

W 1981 r. pod red. W. Lesiuka i W. Zielińskiego ukazał się zbiór szkiców działaczy ruchu niepodległościowego na Górnym Śląsku. Franciszek Biały — *Niemieckie ochotnicze formacje zbrojne na Śląsku* (wyd. Katowice 1976) i J. Przewłocki — *Mocarstwa zachodnioeuropejskie wobec problemu Górnego Śląska* (wyd. Katowice 1975) postarali się przedstawić kwe-

stie powstań tak, jak ją widziano „z zewnątrz”. Ukoronowaniem badań nad powstaniami jest niewątpliwie *Encyklopedia powstań śląskich* (wyd. Opole 1982).

O wojnie na wschodzie w latach 1919 - 1920 szczególnie wiele pisano w okresie międzywojennym. Po drugiej wojnie światowej pisali o 1920 r. Henryk Jabłoński, Józef Sieradzki, Maria Grinberg, Artur Leinwand, Adolf Juzwenko. Na emigracji Marian Kamil Dziewanowski wydał w 1969 r. książkę pt. *Joseph Piłsudski — a European Federalist 1918 - 1922* (patrz: recenzja „Kwartalnik Historyczny” R. 80/1973).

*

Wśród prac ogólnych o partiach politycznych okresu międzywojennego wspomnieć należy: Zbigniewa Ortela, *Kluby sejmowe wobec przewrotu majowego 1926 r.* („Zeszyty Naukowe WAP. Seria Hist.” nr 7/1962), Stanisława Stęborowskiego, *Geneza Centrolewu 1928 - 1929* (wyd. Warszawa 1963), Antoniego Czubińskiego, *Centrolew. Kształtowanie się i rozwój antysanacyjnej opozycji w Polsce, w latach 1926 - 1930* (wyd. Poznań 1963), Andrzeja Micewskiego *Z geografii politycznej II Rzeczypospolitej* (wyd. Kraków 1964). W 1974 r. ukazała się książka Jerzego Holzera pt. *Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej*. Charakteryzuje on warunki społeczne i prawne działalności partii politycznych w okresie międzywojennym, informuje też krótko o genezie głównych partii. Przedstawia partie polskie oraz partie mniejszości narodowych: ukraińskiej, białoruskiej, żydowskiej i niemieckiej. Praca zawiera wiele uogólnień i ocen i w tej części jest pod wieloma względami dyskusyjna, natomiast szczególnie cenne są dane informacyjne, uporządkowane i zebrane w jedną całość.

Na temat dziejów KPP (do 1925 r. — KPRP) ukazały się następujące opracowania (o pracach obejmujących szersze tematy była mowa wyżej): Tadeusz Daniszewski, *Historyczny Zjazd. W 30 rocznicę II Zjazdu KPP* („Nowe Drogi” R. 7/1953), Franciszka Świetlikowa, *Powstanie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski* („Z Pola Walki” R. 1/1958), teże: *Komunistyczna Partia Polski 1918 - 1923* (wyd. Warszawa 1968), Henryk Słabek, *Rozważania nad ewolucją programu agrarnego KPP 1922 - 1932* („Najnowsze Dzieje Polski 1914 - 1939” T. 4/1961), Leon Ziaja, *Prasa KPP i PPS wobec polsko-niemieckiej deklaracji z 1934 r.* („Zeszyty Naukowe WAP. Seria Hist.” Nr 8/1963), Ignacy Pawłowski, *Taktyka i działalność wojskowa KPP 1918 - 1928* (wyd. Warszawa 1964), Henryk Malinowski, *Program i polityka rolna Komunistycznej Partii Robotniczej Polski 1918 - 1923* (wyd. Warszawa 1964), Felicja Kalicka, *Z zagadnień jednolitego frontu KPP i PPS w latach 1933 - 1934* (wyd. Warszawa 1967), Marian Malinowski, *Przyczynek do sprawy rozwiązania KPP* („Z Pola Walki” R. 11/1968), Andrzej Werblan, *Przyczynek do genezy konfliktu* (w: *Szkice i polemiki*, Warszawa 1970), Zbigniew Szczygielski, *Walka o jednolity front w Warszawie 1933 - 1935* (wyd. Warszawa 1972), Henryk Rechowicz,

Konsekwentna lewica KPP (wyd. Warszawa 1972), Gereon Iwański, *Powstanie i działalność Związku Proletariatu Miast i Wsi* (wyd. Warszawa 1974), B. Kolebacz, *KPP 1923 - 1929* (wyd. Warszawa 1984), A. Czubiński, *KPP 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1985). Ta ostatnia praca w syntetyczny sposób prezentuje dzieje tej partii.

W sprawie dziejów KPP odbyły się na łamach „Z Pola Walki” dwie interesujące dyskusje: w latach 1959 - 1960 — o szansach rewolucji w Polsce w 1918 - 1919 r. — dyskutowali Aleksander Litwin, Józef Kowalski, Henryk Malinowski, Aleksander Leonowicz, Tadeusz Jędruszczak; w 1963 r. odbyła się redakcyjna dyskusja na temat sporu między „większością” a „mniejszością” w KPP, w której uczestniczyli — Józef Kowalski, Aleksander Zatorski, Franciszka Świetlikowa, Stanisław P. Stęborowski, Lucjan Kieszczyński, Helena Gruda, Hanna Buczek, Henryk Malinowski.

Ogłoszone zostały również prace o KPZU (np. Józefa Kowalczyka), KPZB (np. wspólne opracowanie Stefana Bergmana, Franciszka Karwackiego i Władysława Stankiewicza), szkice Aleksandry Bergmanowej i biografie Bronisława Taraszkiewicza, NPCh (Benona Dymka, Stanisławy Jarreckiej, Marii Mioduchowskiej), Zjednoczeniu Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” (Józefa Kukułki, Józefa Ryszarda Szaflika).

Gruntowne badania przeprowadzone zostały nad historią PPS i w rezultacie ukazały się drukiem następujące prace: Henryk Jabłoński, *Polityka PPS w czasie wojny 1914 - 1918* (wyd. Warszawa 1958), Jerzy Holzer, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1917 - 1919* (wyd. Warszawa 1962), Artur Leinwand, *Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919 - 1920* (wyd. Warszawa 1964), tegoż autora, *Pogotowie Bojowe i Milicja Ludowa w Polsce 1917 - 1919* (wyd. Warszawa 1972), Krystyna Kawecka, *Stanowisko i polityka PPS na terenie międzynarodowego ruchu robotniczego w latach 1918 - 1923* („Z Pola Walki” R. 6/1963), Aleksandra Tymieniecka, *Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1924 - 1928* (wyd. Warszawa 1969), Janusz Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935 - 1939* (wyd. Warszawa 1935), Leon Ziaja, *PPS a polska polityka zagraniczna 1926 - 1939* (wyd. Warszawa 1974), Jan Tomicki, *PPS 1892 - 1948* (wyd. Warszawa 1983), Aleksandra Tymieniecka, *Warszawska Organizacja PPS* (wyd. Warszawa 1982), Kazimierz Więch, *PPS 1918 - 1926* (wyd. Warszawa 1978).

O powstałej z rozłamu PPS Niezależnej Socjalistycznej Partii Pracy w latach 1921 - 1937 pisała Krystyna Kawecka (wyd. Warszawa 1969).

Z wcześniejszych publikacji o PPS wymienić należy: Tadeusza Jabłońskiego, *Zarys historii PPS* (wyd. Warszawa 1947).

Działalności PPS-Lewicy poświęcili obszernie artykuły m. in. Ludwik Hass, Eugeniusz Rudziński, Donald Steyer.

W porównaniu z problematyką historii ruchu robotniczego mniej liczne jest piśmiennictwo o dziejach ruchu ludowego. Oto najważniejsze opracowania: Wilhelmina Matuszewska, *U źródeł strajku chłopskiego w roku*

1937 (wyd. Warszawa 1962; w sprawie tej książki: patrz polemika „Z pola walki” R. 6/1963), Alicja Więzikowa, *Stronnictwo Chłopskie 1926 - 1931* (wyd. Warszawa 1963), Józef Kowal, *Wici. Powstanie i działalność społeczno-wychowawcza* (wyd. Warszawa 1964), Jan Borkowski, *Stronnictwo Ludowe wobec polityki zagranicznej 1931 - 1939* („Roczniki Dziejów Ruchu ludowego” (Nr 8/1966), tegoż autora — *Rozwój organizacyjny SL w latach 1931 - 1939* (tamże Nr 10/1968), tegoż autora, *Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928 - 1939* (wyd. Warszawa 1966), tegoż autora *Stronnictwo Ludowe na Kielecczyźnie 1931 - 1939* (wyd. Warszawa 1968), Stanisław Lato, *Ruch ludowy a Centrolew* (wyd. Warszawa 1965), Czesław Wycech, *70 lat ruchu ludowego* (wyd. Warszawa 1965), Józef R. Szaflik, *PSL Piast 1926 - 1931* (wyd. Warszawa 1970), H. Cimek, *Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” 1928 - 1931* (wyd. Lublin 1973). Nadto o ruchu ludowym pisali Benon Dy-mek, Józef Gójski, Zygmunt Hemmerling, Eugeniusz Kulwicki, A. Łuczak, Jan Molenda, Witold Stankiewicz, J. Jachymek, S. Pawłowski, A. Zieliński, Z. Tomczonek.

Historiografia dotycząca dziejów innych partii politycznych jest znacznie skromniejsza. Na temat NRP pisali: Teresa Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy 1905 - 1920* (wyd. Warszawa 1973), a także Czesław Demel i Henryk Przybylski; na temat Chrześcijańskiej Demokracji — Bożena Krzywobłocka, *Chadecja 1918 - 1937* (wyd. 1974; w sprawie tej książki patrz: polemika Wacława Bitnera „Więź” Nr 11/1974), a także Jerzy Ciepielewski i Barbara Sobolewska; na temat tzw. Frontu Morges — Henryk Przybylski, *Front Morges w okresie II Rzeczypospolitej* (wyd. Warszawa 1972); na temat obozu sanacyjnego — Janusz Żarnowski, *Lewica sanacyjna w latach 1935 - 1939* („Przegląd Historyczny” T. 49/1958), Tadeusz Jędruszczak, *Piłsudczycy bez Piłsudskiego. Powstanie Obozu Zjednoczenia Narodowego w 1937 roku* (wyd. Warszawa 1963), Andrzej Micewski, *W cieniu marszałka Piłsudskiego. Szkice z dziejów myśli politycznej II Rzeczypospolitej* (wyd. Warszawa 1969), J. Majchrowski, *Silni — zvarci — gotowi* (o OZN, Warszawa 1985), na temat Stronnictwa Demokratycznego — Leon Chajn, *Stronnictwo Demokratyczne w latach 1937 - 1965* (wyd. Warszawa 1967); na temat Stronnictwa Narodowego i zbliżonych doń ugrupowań — Roman Wapiński, *Endecja na Pomorzu 1920 - 1939* (wyd. Gdańsk 1966), Jerzy J. Terej, *Idee, mity, realia. Szkice do dziejów Narodowej Demokracji* (wyd. Warszawa 1971), tegoż autora — polemiczna *Rzeczywistość i polityka. Ze studiów nad dziejami najnowszymi Narodowej Demokracji* (wyd. Warszawa 1971), B. Grott, *Nacjonalizm i religia* (wyd. Kraków 1984), o ONR pisali Szymon Rudnicki i Eugeniusz Rudziński, a o ugrupowaniach konserwatywnych — Jerzy Jaruzelski. Pominięto w tym przeglądzie piśmiennictwo dotyczące mniejszych partii politycznych. Dodatkowo na wzmiankę zasługują autorzy polskiego pochodzenia, przebywający stale za granicą: A. Polonski i E. D. Wynot.

A oto niektóre prace (prócz wymienionych poprzednio) o dziejach ruchu młodzieżowego: Tadeusz Kozanecki, *Z dziejów studenckich walk 1932 - 1939* (wyd. Warszawa 1955), Eugeniusz Rudziński, *Działalność polityczna Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w latach 1931 - 1936* (wyd. Warszawa 1962), Eugeniusz Filipajtis, *Lewica akademicka w Wilnie 1930 - 1935* (wyd. Białystok 1965), Romana Toruńczyk, *W walce o front młodego pokolenia KZMP w latach 1933 - 1936* (wyd. Warszawa 1970), Andrzej Pilch, *Studencki ruch polityczny w Polsce w latach 1932 - 1939* (wyd. Warszawa—Kraków 1972), Leszek Krzemień, *Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce. Pierwsze dziesięciolecie 1918 - 1928* (wyd. Warszawa 1972) — w sprawie tej ostatniej książki patrz polemika Romany Toruńczyk „Kwartalnik Historyczny” R. 80/1973.

Historia partii politycznych mniejszości narodowych na tle życia tych społeczności opracowana jest tylko częściowo. Problematyki ukraińskiej dotknęli: Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933 - 1945* (wyd. Warszawa 1972) oraz Antoni B. Szcześniak i Wiesław Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce* (wyd. Warszawa 1973); z dawniejszych autorów-publicystów wymienić należy: Włodzimierza Bączkowskiego, Aleksandra Bocheńskiego, Stanisława Łosia. Zagadnieniami partii niemieckich i innymi sprawami tej mniejszości zajmowali się: Mirosław Cygański, Tomasz Fałęcki, Tadeusz Kowalak, Stanisław Potocki, Restytut Staniewicz, Andrzej Szefer, Józef Winiewicz, Wojciech Wrzesiński. Na szczególną uwagę zasługuje obszerna praca Stanisława Potockiego, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918 - 1938* (wyd. Gdańsk 1969).

W ostatnich latach poczyniony został pewien postęp w badaniach nad dziejami ruchu zawodowego w Polsce. Bardzo użyteczny jest informator Ludwika Hassa, *Organizacje zawodowe w Polsce 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1963). Dobrze recenzje uzyskała monografia Seweryna Ajznera, *Związek Związków Zawodowych* (wyd. Warszawa 1978).

Specjalistycznym i jak gdyby nieco marginesowym zagadnieniem są dzieje masonerii w Polsce międzywojennej. Temat ten z rządu pojawia się w pracach historyków polskich. Piszą o nim Leon Chajn i Ludwik Hass, pozostający zresztą we wzajemnej polemice (patrz: „Najnowsze Dzieje Polski 1914 - 1939” T. 14/1969, „Dzieje Najnowsze” Nr 4/1970 i Nr 1/1972).

*

Przechodząc do przeglądu piśmiennictwa na temat ustroju Drugiej Rzeczypospolitej, podkreślić należy, że tematyka ta cieszyła się dużym powodzeniem szczególnie w okresie międzywojennym. Z prac powojennych: Andrzej Gwiżdż, *Burżuazyjno-obszarnicza konstytucja 1821 roku w praktyce* (wyd. Warszawa 1956) — ujęcie dość schematyczne; Andrzej Burda, *Polskie prawo państwowe* (wyd. Warszawa 1965); Michał Pietrzak,

Rządy parlamentarne w Polsce 1919 - 1926 (wyd. Warszawa 1969); Andrzej Ajnenkiel, *Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926* (wyd. Warszawa 1972). Na osobną wzmiankę zasługuje twórczość publicystyczna Konstantego Grzybowskiego. Z problematyką tą związana jest praca Henryka Rechowicza pt. *Sejm Śląski* (wyd. Katowice 1965).

Doniosłe znaczenie dla charakterystyki ustroju politycznego Polski po przewrocie majowym miała konferencja naukowa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk 2 - 3 XII 1971 r. na temat: *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918 - 1939*. Materiały z tej konferencji wydane zostały drukiem w 1973 r. Referaty wygłosili: Janusz Żarnowski, Andrzej Ajnenkiel, Jerzy Tomaszewski, Wiesław Balcerak, Maciej Koźmiński, Franciszek Ryszka, Piotr Łossowski, Henryk Bułhak. W referacie swym Janusz Żarnowski stwierdza m. in. „Wniosek, który nasuwa się, to podkreślenie, że reżimy dyktatorskie stanowiły w krajach Europy Środkowej raczej modyfikację władzy starego establishmentu, jeśli pod tym pojęciem zrozumieć zarówno «klasę polityczną», jak i wierzchołki klas posiadających. W reżimach faszystowskich, niemieckim i włoskim, doszła natomiast do władzy grupa, która jeśli nawet wypełniała określone zadanie klas posiadających, była od nich wyraźnie odrębna. Na interesującym nas terenie było często inaczej”. Franciszek Ryszka mówił: „Przed 14 bodaj laty toczyliśmy dyskusję w Instytucie Historii PAN, czy w Polsce międzywojennej był faszyzm, a raczej — by wyrazić się ściśle — czy ustrój państwowy Polski przedwrześniowej był faszystowski. Broniełem się wówczas i bronie nadal przeciw takiemu jednoznacznemu określeniu nie tylko ze względu na zabarwienie emocjonalne (w przeciętnej świadomości faszyzm kojarzy się z hitlerowskim ludobójstwem), lecz ze względu na poprawność terminologiczną, a właściwie metodologiczną. Pośrednim skutkiem tej dyskusji była ocena wysunięta na początku redagowanej przeze mnie *Historii państwa i prawa Polski 1918 - 1939* (t. V, cz. 1, Warszawa 1962), że ustrój państwa polskiego ewoluował w tym okresie «od niepodległej demokracji do niepełnego faszyzmu». Sądzę, że dziś trzeba się wycofać z takiej oceny, gdyż jest co najmniej zbyt ogólna i brak w niej niezbędnej jasności, by ów sąd syntetyczny był poprawny. Naszą bezradność terminologiczną tłumaczy ówczesna niedostateczna znajomość problematyki europejskiej i poniechanie płodnej metody porównawczej. Nie oznacza to, bym chciał zaproponować rozwiniętą rewizję powyższej oceny. Miast tego proponuję zająć się pokrótce systemem, który nazywam «autorytarnym», inni zaś nazywają niepoprawnie autorytatywnym”.

Stosunkowo obfite jest piśmiennictwo dotyczące historii wojskowej Polski 1918 - 1939. O różnych aspektach genezy wojska Drugiej Rzeczypospolitej pisali m. in.: Henryk Bagiński, Leon Grosfeld, Aleksander Zatorski, Jan Rzepecki, Mieczysław Wrzosek, Marian Leczyk, o demobiliza-

cji wojska w 1920 - 1921 r. — Edward Krawczyk, o organizacji najwyższych władz wojskowych 1918 - 1921 -- Bolesław Woszczyński. Te dwie ostatnie prace ukazały się w formie tzw. małej poligrafii nakładem WIH: Edward Krawczyk, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920 - 1921* (wyd. 1971), Bolesław Woszczyński, *Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918 - 1921. Zarys organizacji i działalności* (wyd. 1972), Piotr Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921 - 1926* (wyd. Warszawa 1982). Zwięzłe i niepełne przedstawienie wojskowej problematyki lat 1918 - 1920 zawiera Mariana Kukiela *Zarys historii wojskowości w Polsce* (wyd. Londyn 1949). Zbiorowa praca *Historia wojskowości polskiej* (wyd. Warszawa 1972) przynosi z zakresu dziejów wojskowych Drugiej Rzeczypospolitej następujące prace: Mieczysław Wrzosek, *Polskie rewolucyjne formacje wojskowe w Rosji w latach 1917 - 1920*, Piotr Stawecki, *Wojsko Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1921 - 1935 (Zarys organizacji i stanu)*, Eugeniusz Kozłowski, *Próby modernizacji sił zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935 - 1939*, Tadeusz Jędruszczak, *Druga Rzeczpospolita wobec zagrożenia niemieckiego*, Stanisław Herbst, *Historyczne elementy polskiego planu wojny 1939 roku*. W 1972 r. ukazała się praca Stanisława Fereta, *Polska sztuka wojenna 1918 - 1939*. W tym samym roku wyszła drukiem praca zbiorowa pt. *Wrzesień 1939 r.*

Sporo pisano o polsko-niemieckiej walce wywiadowczej, głównie zaś Władysław Kozaczuk, *Bitwa o tajemnice — służby wywiadowcze Polski i Rzeszy Niemieckiej 1922 - 1939* (2 wyd. Warszawa 1969) oraz Leszek Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933 - 1939* (wyd. Warszawa 1974).

Mamy specjalne prace o dziejach polskiego lotnictwa i polskiej marynarki wojennej: Władysława Żaczekiewicza, Adama Kurowskiego, Andrzeja Rzepniewskiego, Stanisława Ordon, Jerzego Pertka.

Wpływ wojska na życie polityczne kraju przedstawia Piotr Stawecki, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935 - 1939* (wyd. Warszawa 1969).

Przemysł zbrojeniowy Polski 1918 - 1939 był przedmiotem badań Tadeusza Grabowskiego (*Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski Międzywojennej* — wyd. Warszawa 1963) oraz Piotra Staweckiego (artykuły w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym”).

Osobną sprawą, związaną z dziejami wojskowymi, jest udział Polaków w wojnie domowej w Hiszpanii 1936 - 1939. Oto autorzy prac na ten temat: Seweryn Ajzner, Michał Bron, Józef Mrozek, Mieczysław Szleyen, Romana Toruńczyk. Spośród prac tych autorów najobszerniej przedstawia problem Seweryn Ajzner, *Polska a wojna domowa w Hiszpanii 1936 - 1939* (wyd. Warszawa 1968).

Tak przed drugą wojną światową, jak zwłaszcza po tej wojnie, wydano wiele prac o gospodarce Drugiej Rzeczypospolitej. W tych warunkach selekcja jest bardzo trudna, a to, co będzie tu mogło być wymienione, obejmie tylko niewielką część dorobku polskiego piśmiennictwa z tego zakresu.

A oto prace powojenne: Ryszard Gradowski, *Polska 1918 - 1939. Niektóre zagadnienia kapitalizmu monopolistycznego* (wyd. Warszawa 1959), tegoż autora wspólnie z Ryszardem Kołodziejczykiem *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce* (wyd. Warszawa 1974). Szczególnie ważna wydaje się seria monografii dotyczących poszczególnych okresów Drugiej Rzeczypospolitej: Jerzy Tomaszewski, *Stabilizacja waluty w Polsce. Z badań nad polityką gospodarczą rządu polskiego przed przewrotem majowym* (wyd. Warszawa 1961); Zbigniew Landau, *Plan stabilizacyjny 1927 - 1930. Geneza, założenia, wyniki* (wyd. Warszawa 1963), Zenobia Knakiewicz, *Deflacja polska 1930 - 1935* (wyd. Warszawa 1967) oraz Marian Marek Drozdowski, *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936 - 1939* (wyd. Warszawa 1963), Teresa Małecka, *Kredyty i pożyczki Stanów Zjednoczonych dla rządu polskiego* (wyd. Warszawa 1982), Jan Kofman, *Lewiatan* (wyd. Warszawa 1986).

Różne zasadnicze problemy gospodarki międzywojennej były po wojnie przedmiotem licznych dyskusji, z których szczególnie ważna wydaje się dyskusja na temat wskaźnika produkcji przemysłowej na łamach „Kwartalnika Historycznego”.

Do zagadnień szczególnie często omawianych w literaturze i dyskusjach należy udział obcego kapitału w gospodarce polskiej 1918 - 1939. Po drugiej wojnie światowej pisali o tym m. in. Zbigniew Landau, Marian Marek Drozdowski, Franciszek Ryszka, Donald Steyer, Waldemar Michnowicz.

O problemach i dziejach przemysłu pisali przed 1939 r. Ludwik Landau, Michał Kalecki, Ferdynand Zweig, Zbigniew Klarner, Hipolit Gliwic. Po wojnie liczne prace o przemyśle śląskim ogłosił Jerzy Jaros (m. in. *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim w latach 1914 - 1945* — wyd. Kraków 1969), nadto zajmowali się tą prolemtyką: Zdzisław Grot, *100 lat zakładów H. Cegielski 1846 - 1946* (wyd. Poznań 1946), Franciszek Ryszka — Stanisław Ziemia, *Dwa dziesięciolecia Huty Kościuszko* (wyd. Warszawa 1955), Józef Popkiewicz — Franciszek Ryszka, *Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej* (wyd. Wrocław 1959), Tadeusz Grabowski, *Inwestycje zbrojeniowe w gospodarce Polski międzywojennej* (wyd. Warszawa 1963) — w sprawie tej książki — polemika Piotra Staweckiego na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” R. 9/1964. Budowę Centralnego Okręgu Przemysłowego spopularyzował Melchior Wańkowicz w świetnym reportażu pt. *Sztafeta* (wyd. Warszawa 1939).

Na temat rolnictwa pisali m. in.: Czesław Madajczyk, *Burżuazyj-*

no-obszarnicza reforma rolna 1918 - 1939 (wyd. Warszawa 1956), Mieczysław Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej* (wyd. Warszawa 1960), Jerzy Ciepielewski, *Polityka agrarna rządu polskiego w latach 1929 - 1935* (wyd. Warszawa 1968), Józef Orczyk, *Produkcja rolna Polski w latach wielkiego kryzysu gospodarczego 1929 - 1935* (wyd. Poznań 1971). Na uwagę zasługuje tu opracowanie M. Mieszczankowskiego, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej* (wyd. Warszawa 1983).

Znana jest rola rzemiosła i chałupnictwa w Polsce w latach 1918 - 1939. Oto trzy opracowania przedwojenne na ten temat: *Stan rzemiosła w Polsce* (wyd. Warszawa 1938), *Rzemiosło w Polsce w XX roku niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej* (wyd. Warszawa 1939), *Chałupnictwo. Materiały, uwagi, wnioski*. Praca zbiorowa (wyd. Warszawa 1939).

Wiele opublikowano na temat handlu wewnętrznego i zagranicznego, spółdzielczości, zagadnień finansowych. Oto niektórzy autorzy: Aleksy Wakar, Tadeusz Łychowski, Edward Rose, Edward Taylor, Edward Lipiński, Kazimierz Studentowicz, Jerzy Zdziechowski, Waclaw Skrzywan, Czesław Klamer, Wincenty Styś, Stanisław Tołwiński, Barbara Ratyńska, Bogdan Dopierała, Jan Żerkowski, Tadeusz Kowalak. *Dzieje spółdzielczości 1918 - 1939* — opracował Władysław Rusiński (wyd. 1967), a *dzieje Narodowego Banku Polskiego* — Zygmunt Karpiński (wyd. 1958).

Na tle piśmiennictwa z zagadnień gospodarczych wydziela się szczególnie duża grupa prac dotyczących kryzysu gospodarczego 1930 - 1935.

Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych problematyką kryzysu zajmował się Leon Grosfeld. W dniach 26 - 27 listopada 1974 r. odbyła się w IH PAN w Warszawie konferencja na temat wielkiego kryzysu gospodarczego. Referaty, koreferaty i komunikaty przedstawili: Tadeusz Jędruszczak, Juliusz Łukaszewicz, Zbigniew Landau, Irena Pietrzak-Pawłowska, Maria Nowak-Kiełbikowa, Piotr Łossowski, Andrzej Zakrzewski, Hanna Jędruszczak, Halina Janowska, Jan Borkowski i Jan Tomicki. Podczas konferencji sprawy polskie traktowano w powiązaniu z problematyką międzynarodową. Materiały konferencji opublikowały „Dzieje Najnowsze” Nr 2/1975.

Historia społeczna w najszerszym rozumieniu — obejmująca strukturę ludności, położenie materialne i walki klasowe — na większą skalę rozwinęła się dopiero po wojnie, z wyjątkiem może kwestii położenia materialnego, o czym sporo pisano już w okresie międzywojennym.

Po drugiej wojnie światowej rozwinęły się badania głównie nad walkami klasowymi robotników i chłopów, a także nad strukturą społeczną i położeniem materialnym i prawnym.

O strukturze społecznej pisali: Marian Marek Drozdowski, Hanna Jędruszczak oraz Zbigniew Landau, Jerzy Tomaszewski i Donald Steyer, o położeniu — Maria Ciechocińska, *Położenie klasy robotniczej w Polsce 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1965), o płacach — Hanna Jędruszczak, *Płace robotników przemysłowych w Polsce 1924 - 1939* (wyd.

Warszawa 1963), o położeniu prawnym — Maciej Święcicki, *Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1960), o materialnych warunkach bytu — Zbigniew Landau — Jerzy Tomaszewski, *Robotnicy przemysłowi w Polsce. Materialne warunki bytu 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1971). W obszernej recenzji tej ostatniej książki Janusz Żarnowski stwierdza: „Przy pewnej tendencji do wysuwania na plan pierwszy niewątpliwych zjawisk ujemnie charakteryzujących położenie klasy robotniczej, tendencji wynikłej chyba właśnie z ograniczenia się do materialnych warunków bytu (gdyż osiągnięcia klasy robotniczej uwidoczniły się również, a może głównie na innych płaszczyznach), autorzy słusznie wydobywają trzy momenty: rolę ustawodawczego uregulowania warunków pracy, sprawę bezrobocia oraz głęboką dyferencjację klasy robotniczej w drugiej zwłaszcza połowie omawianego okresu. Zwłaszcza na tę ostatnią ważką sprawę pragniemy zwrócić uwagę czytelnika, gdyż miała ona daleko idące konsekwencje społeczne i polityczne. W sumie konkluzje te, nie przypominając w niczym schematycznych formuł, stanowią wyczerpująco udokumentowane wnioski” („Kwartalnik Historyczny” R. 79/1972).

Wkładem w poznanie dziejów klasy robotniczej w okresie międzywojennym są studia historyczne, wydawane pod redakcją Stanisława Kalańskiego pt. *Polska klasa robotnicza* (t. I - VII, wyd. Warszawa 1970 - 1975).

Na temat walk klasy robotniczej, ruchu rad delegatów robotniczych, strajków itp. ogłosili prace m.in. następujący autorzy: Adolf Dobieszewski, Leszek Grot, Adam Hrebenda, Felicja Kalicka, Lucjan Kieszczyński, Józef Kowalski, Stanisław Krzykała, Wiesław Lesiuk, Jerzy Pabisz, Henryk Rechowicz, Zbigniew Szczygielski, Barbara Wachowska, Roman Wapiński, Henryk Zieliński, Janusz Żarnowski.

Problematyce społecznej wsi polskiej 1918 - 1939 poświęcone są następujące prace: Witold Stankiewicz, *Konflikty społeczne wsi polskiej 1918 - 1920* (wyd. Warszawa 1963), Jan Borkowski, *Postawa polityczna chłopów polskich w latach 1930 - 1935* (wyd. Warszawa 1970). W 1962 r. Andrzej Ajnenkiel wydał pracę pt. *Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918 - 1939)*, a w 1965 r. Stanisław Warkoczewski, *Położenie robotników rolnych w Wielkopolsce w latach 1929 - 1939*. O walce klasowej chłopów pisali: Tadeusz Kuźmiński, Władysław Kuszyk, Henryk Malinowski, Wilhelmina Matuszewska i in. Głośnym wydarzeniem było opublikowanie w 1937 r. Marii Dąbrowskiej *Rozdroża*, w którym autorka poruszyła palące problemy ówczesnej wsi.

Nie zawsze doceniani przez historyków, a bardzo doniosły dział piśmiennictwa na temat polskiej wsi stanowią prace socjologów i etnografów. Przed wojną powstawały one głównie pod auspicjami Instytutu Gospodarstwa Społecznego i Instytutu Spraw Społecznych. A oto niektórzy autorzy: Józef Chałasiński, Wiktor Bronikowski, Jan Stanisław Bystron,

Józef Burszta, Kazimierz Dobrowolski, Kazimierz Moszyński, Jędrzej Cierniak, Stanisław Rychliński, K. Zawistowicz-Adamska, Wincenty Styś.

Zagadnienia inteligencji badał Józef Chałasiński. W 1964 r. pracę na ten temat ogłosił Janusz Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1964).

Specjalny problem badawczy stanowią dzieje Polaków za granicą w różnych krajach. Z tego zakresu wydano następujące prace: Halina Janowska, *Polska emigracja zarobkowa we Francji 1919 - 1939* (wyd. Warszawa 1965), Walentyna Najdus, *Lewica polska w Kraju Rad 1918 - 1920* (Warszawa 1971), Krystyna Sierocka, *Polonia Radziecka 1917 - 1939. Z działalności kulturalnej i literackiej* (wyd. Warszawa 1968), Wojciech Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922 - 1939* (wyd. Poznań 1970). O mniejszości polskiej w Niemczech pisali poza tym następujący autorzy: Tadeusz Cieślak, Bogdan Dopierała, Bogusław Drewniak, Halina Janowska, Alfred Konieczny, Józef Kwietniewski, Teodor Musiał (liczne prace), Marian Orzechowski, Edmund Osmańczyk, Kazimierz Pietrzak-Pawłowski, Anna Poniatowska, Adam Stebelski (przed wojną), Hieronim Szczegółka, Mieczysław Tobiasz. Szczególną wartość ma *Leksykon Polactwa w Niemczech* (reedycja Warszawa—Wrocław 1973). Pisano również o Polakach w USA, głównie Józef Miąso i Hieronim Kubiak.

W stadium zaczątkowym znajdują się prace nad mniejszościami narodowymi w Polsce oraz nad problematyką wyznaniową. O dziejach Kościoła katolickiego pisał z pozycji ateistycznych — Wiesław Mysiek. Gro- no wymienionych już badaczy mniejszości narodowych uzupełnić należy nazwiskami: Szyja Bronsztajn i Jerzy Tomaszewski — autorów prac o mniejszości żydowskiej.

Szeroko rozwinęły się badania nad dziejami regionów i miast. Czołowe miejsca zajmują dzieje Warszawy. O klasie robotniczej Warszawy wydali obszernie książki Marian Marek Drozdowski i Józef Ławnik, ukazała się drukiem Mariana M. Drozdowskiego i Andrzeja Zahorskiego, *Historia Warszawy* (wyd. Warszawa 1972) oraz Mariana M. Drozdowskiego opracowanie — *Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej* (wyd. Warszawa 1973). Szczególną wartość mają tomy wydawane przez IH PAN pt. *Warszawa II Rzeczypospolitej 1918 - 1939*. Dotychczas wydano ich pięć.

Przed wojną sporo napisano na temat wybrzeża morskiego i Pomorza, po 1945 r. — publikacje na ten temat ukazują się nadal. Niemały jest dorobek badań nad historią Pomorza Zachodniego, Wielkopolski, Śląska (mamy syntezy historii Śląska doprowadzone do czasów najnowszych) i innych regionów, z których wiele dysponuje własnymi czasopismami kulturalno-społecznymi, uwzględniającymi historię. Oddzielny rozdział w piśmiennictwie historycznym stanowią dzieje miast, zakładów przemysłowych i wyższych uczelni.

Wielokrotnie w dyskusjach i recenzjach krytykowano niezadowolają-

cy rozwój biografistyki. Rzeczywiście jest to jeszcze sprawa do rozwiązania w przyszłości. Dotychczasowy dorobek to następujące opracowania: Józef Sieradzki, *Julian Marchlewski 1866 - 1925* („Twórczość” R. 6/1950); *Ludzie KPP*. Opracowanie zbiorowe (wyd. Warszawa 1954); Marian Buczek, *W piętnastą rocznicę śmierci*. Praca zbiorowa (wyd. Warszawa 1954); Jan Kancewicz, *Maksymilian Horwitz-Walecki* („Z Pola Walki” R. 1/1953); Jan Tomicki, *Norbert Barlicki 1880 - 1941* (wyd. 1968); Andrzej Zakrzewski, *Wincenty Witos; Przywódcy ruchu ludowego* (wyd. Warszawa 1968) praca zbiorowa pod redakcją Alicji Więzikowej — zawiera 23 biografie; Krzysztof Dunin Wąsowicz, *Jan Stapiński. Trybun ludu wiejskiego* (wyd. Warszawa 1969); Marian Żychowski, *Bolesław Limanowski 1835 - 1935* (wyd. Warszawa 1971); Andrzej Micewski, *Roman Dmowski* (wyd. Warszawa 1972). W „Więzi” Nr 7 - 8/1971, 11/1971, 1/1972 ukazała się biografia marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, pióra Wiesława Krzysztofowicza. Życie i działalność Ireny Kosmowskiej przedstawił Witold Stankiewicz we wstępnej do tomu wspomnień o tej wybitnej działaczce (wyd. Warszawa 1974).

Podane wyżej wyliczenie prac ogólnych i podręcznikowych z zakresu dziejów kultury uzupełnimy kilkoma opracowaniami szczegółowymi. Literatura piękna: *Z problemów literatury polskiej XX wieku*, t. I - III praca zbiorowa (wyd. Warszawa 1965) — tom drugi dotyczy literatury międzywojennej; *Problemy literatury polskiej lat 1890 - 1939*, t. 1 - 2 (wyd. Warszawa 1972 - 1974); Stefan Żółkiewski, *Kultura literacka 1918 - 1922* (wyd. 1973); Krystyna Sierocka, *Warszawskie periodyki literackie 1918 - 1932*; tejsze, *Warszawskie czasopisma literackie lat 1932 - 1939*, [w:] *Warszawa Drugiej Rzeczypospolitej*, t. IV i V (wyd. Warszawa 1972 - 1973); nadto prace z historii literatury Kazimierza Wyki, Artura Sandauera, Michała Sprusińskiego i in.; sztuka — Mieczysław Porębski, *Dwa problemy (z problematyki formalizmu w plastyce polskiej 20-lecia międzywojennego)*. „Materiały do studiów i dyskusji” Nr 1/1950; Zofia Baranowicz, *Polska awangarda artystyczna 1918 - 1939* (wyd. Warszawa 1975); teatr — *Myśl teatralna polskiej awangardy 1919 - 1939* — wstęp pióra Stanisława Marczak-Oborskiego (wyd. Warszawa 1973); nauka — Bohdan Jaczewski, *Organizacja i finansowanie nauki polskiej w 20-leciu międzywojennym* (wyd. Wrocław 1971); radio — Maciej Józef Kwiatkowski, *Narodziny Polskiego Radia. Radiofonia w Polsce w latach 1918 - 1929* (wyd. Warszawa 1972).

SYTUACJA MIĘDZYNARODOWA I POLITYKA ZAGRANICZNA POLSKI

Historia zmian w sytuacji międzynarodowej i w polskiej polityce zagranicznej 1918 - 1939 stanowi przedmiot zainteresowań nie tylko historyków, lecz także szerszych kręgów odbiorców literatury historycznej, a to dlatego, że sprawy te miały duży wpływ na losy Polski. Dyskusja o roli wewnętrznych i zewnętrznych czynników w nowożytnych i naj-

nowszych dziejach Polski ma już w tym kraju długoletnią tradycję. W tym kontekście godzi się podkreślić, że nowoczesna historiografia w coraz szerszym zakresie przechodzi od problematyki jednego kraju, traktowanej w sposób izolowany, do ujęć na szerokim tle międzynarodowym, dzięki czemu możliwe jest ukazywanie zewnętrznych uwarunkowań i powiązań różnych zjawisk, a także ukazywanie spraw w skali porównawczej. Również dzieje Drugiej Rzeczypospolitej przedstawiane są w ten sposób coraz częściej i z coraz lepszymi rezultatami badawczymi. Dotyczy to wszystkich aspektów historii. W tym miejscu wszakże będzie mowa wyłącznie o stosunkach międzynarodowych i polityce zagranicznej.

Obraz stosunków międzynarodowych to szczególnie ważny kontekst, w którym państwo istnieje i działa, a od którego — w przypadku Polski — tak wiele zależało, zaś polityka zagraniczna to reagowanie na określone zjawiska międzynarodowe oraz — zgodnie z celami państwa — stwarzanie faktów, na które reagują inne państwa. Stosunki międzynarodowe na kontynencie europejskim 1918 - 1939, a także w szerszej światowej skali to ogromna liczba rozmaitych wydarzeń i problemów. Uporządkowanie tego olbrzymiego materiału, bez przyjęcia określonej podstawy teoretycznej, byłoby niemożliwe. W literaturze światowej rozpowszechnione są różne teoretyczne modele stosunków międzynarodowych, na podstawie których historycy układają materiał faktów. I tak traktuje się te stosunki jako grę różnych sił (głównie państw), w rezultacie której kształtuje się i zmienia określony stan rzeczy; niektórzy autorzy główną uwagę skupiają na wielkich mocarstwach, są bowiem zdania, że od stosunków wzajemnych między nimi zależy sytuacja na świecie; inni znów skłonni są przypisywać największe znaczenie wybranym wydarzeniom: wojnom, konferencjom międzynarodowym, rewolucjom i in.; jeszcze inni eksponują jako decydujące konflikty ideologiczne itp., itp. Historiografia marksistowska upatruje najważniejsze źródło zmian stosunków międzynarodowych w rozwoju gospodarczym i konfliktach klasowych, a jeżeli chodzi o lata międzywojenne, to poza tym w walce między kapitalizmem a socjalizmem reprezentowanym przez ZSRR. Marksistowska historiografia ściśle wiąże zewnętrzną, międzynarodową działalność państwa z sytuacją wewnętrzną w nim panującą, wychodzi bowiem z założenia, że charakter społeczny i ustrój polityczny określają jego politykę zagraniczną. Dotyczy to, oczywiście, generalnej linii politycznej, a nie różnych koniunkturalnych i taktycznych manewrów podejmowanych przez rządy na forum międzynarodowym. Teza o wewnętrznym uwarunkowaniu polityki zagranicznej nie może być pojmowana zbyt mechanicznie i absolutyzowana, współczesne warunki międzynarodowe są bowiem wielce skomplikowane. Do pewnego stopnia rządzą się własnymi, czasem autonomicznymi regułami, co stawia rządy w obliczu różnych konieczności, z którymi nie mogą nie liczyć się.

We współczesnej historiografii polskiej przeważają prace o polskiej

polityce zagranicznej 1918 - 1939, a ściślej o stosunkach bilateralnych Polski z różnymi krajami. Znacznie mniej jest opracowań o szerszym zasięgu tematycznym, a te, które są, koncentrują się — w gruncie rzeczy — wokół dwóch zagadnień: narodzin Drugiej Rzeczypospolitej oraz genezy wojny w 1939 r. Okolicznością niekorzystną dla badań nad polską polityką zagraniczną jest niewydanie drukiem — jak dotąd — dokumentów polskich, dotyczących tego zagadnienia, choć wiele państw uczyniło to już dawno.

Wiele problemów sytuacji międzynarodowej 1918 - 1939 stanowi przedmiot sporów między historykami różnych krajów w skali międzynarodowej, np. odpowiedzialność za wywołanie drugiej wojny światowej. To samo powiedzieć można o niektórych zagadnieniach polskiej polityki zagranicznej okresu międzywojennego. Spory o politykę zagraniczną Drugiej Rzeczypospolitej w polskiej historiografii zahaczają o walki między polskimi partiami i orientacjami politycznymi. Trzymając się ściśle ram historiografii, stwierdzić trzeba, że najostrzejsze dyskusje dotyczą następujących problemów: wpływ położenia geograficznego Polski na jej pozycję międzynarodową; Polska a jej dwaj wielcy sąsiedzi i odwrotnie, problemy Rapallo; Wschód i Zachód w polskiej polityce zagranicznej; ocena polityki ministra spraw zagranicznych 1932 - 1939 Józefa Becka i skutków jego działalności oraz odpowiedź na pytanie: czy w obozie rządzącym była opozycja wobec polityki Becka? Czy istniał polski pomysł wojny prewencyjnej przeciw Trzeciej Rzeszy w 1933 r.? Problemy sierpnia-września 1939 r. — splot spraw polskich ze sprawami wielkich sąsiadów i in. Niektóre z wymienionych zagadnień są weryfikowane przez historiografię marksistowską, inne znów stanowią przedmiot sporów między historiografią krajową a emigracją, jeszcze inne — między historiografią polską a obcą.

Nowego oblicza Europy Środkowo-Wschodniej po 1918 r. dotyczy praca Wiesława Balceraka pt. *Powstanie państw narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej* (wyd. Warszawa 1974).

Do prac podejmujących ogólną problematykę stosunków międzynarodowych okresu międzywojennego zaliczyć należy zbiór referatów wygłoszonych na sesji naukowej w IH PAN 2 - 3 XII 1969 r., wydanych drukiem w 1971 r. pt. *Ład wersalski w Europie Środkowej* (autorzy referatów: Janusz Żarnowski, Wiesław Balcerak, Romuald Wojna, Wiesława Toporowicz, Jan Tomicki, Piotr Łossowski, Maciej Kuźmiński). O konferencji genueńskiej i układzie w Rapallo pisali Sergiusz Mikulicz, *Od Genui do Rapallo* (wyd. 1966) i Stanisław Zabiello. Ten drugi wydał w 1970 r. zbiór swych prac poświęconych sytuacji międzynarodowej i polityce zagranicznej Polski pt. *W kręgu historii. Z licznych publikacji o pakcie wschodnim wymieniłem należy Jarosława Jurkiewicza „Pakt Wschodni”. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934 - 1935* (wyd. Warszawa 1963). O stosunku mocarstw zachodnich do Polski pisała Anna M.

Cienciała, badaczka polskiego pochodzenia w USA. Szczególnie wiele o zagadnieniach europejskich pisał Henryk Batowski. Oto ważniejsze prace tego autora: *Koniec Małej Ententy* („Przegląd Zachodni” R. 4/1950), *Kryzys dyplomatyczny w Europie. Jesień 1938 — wiosna 1939* (wyd. Warszawa 1962), *Austria i Sudety 1919 - 1938* (wyd. Warszawa 1968), *Agonia pokoju i początek wojny (sierpień-wrzesień 1939)* (wyd. Poznań 1969), *Zdrada monachijska* (wyd. Poznań 1973); w tej ostatniej książce autor przedstawia następującą konkluzję generalną: „Zdrada monachijska była przede wszystkim złamaniem poważnych zobowiązań międzynarodowych i wiążących mocarstwa zachodnie, Francję i Wielką Brytanię, a zawartych w pakcie Ligi Narodów, do której oba te mocarstwa należały i zajmowały w niej decydujące stanowisko. Francja była ponadto szczególnie zobowiązana do udzielenia pomocy Czechosłowacji na podstawie umowy sojuszniczej — i gwarancyjnej. Zobowiązania z paktu Ligi Narodów naruszyła wobec Czechosłowacji również Polska.

Ale w Monachium w dniu 29 września 1938 roku zdradzono nie tylko Czechosłowację: aprobusząc nacisk poparty groźbą agresji ze strony jednego państwa wobec drugiego, popełniono zdradę podstawowych zasad obowiązujących w stosunkach międzynarodowych [...]”. Problem ten podjęli w swych pracach znacznie szerzej i wszechstronniej Kazimierz Piwarski, Stefania Stanisławska i Maria Turlejska. Pod redakcją Henryka Batowskiego wyszła drukiem w 1917 r. praca zbiorowa pt. *Irredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej przed II wojną światową*.

Dzieje imperializmu, militarystyki i faszystowskiego badali: Janusz Pajewski (pisał o polityce Stresemanna), Andrzej Józef Kamiński, *Militaryzm niemiecki. Główne zagadnienia społeczne i polityczne* (wyd. Warszawa 1962), Franciszek Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy* (wyd. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964), Wirginia Grabska, *Ekonomiczna ekspansja Niemiec na Wschód w latach 1870 - 1939* (wyd. 1964). O lewicy niemieckiej pisał Antoni Czubiński, *Lewica niemiecka w walce z dyktaturą hitlerowską 1935 - 1945* (wyd. Warszawa 1973).

Wymieniona praca Ryszki, jak również jego artykuł z 1959 r. pt. *Intelektualiści a hitleryzm* („Kwartalnik Historyczny” R. 66/1959), książka Kazimierza Piwarskiego, *Watykan a faszizm* (wyd. Warszawa 1960), cytowane już wydawnictwo pt. *Dyktatury w Europie Środkowo-Wschodniej 1918 - 1939* oraz książka Stanisława Sierpowskiego pt. *Faszizm we Włoszech 1919 - 1926* (wyd. 1973) — to polskie głosy w międzynarodowej dyskusji na temat faszystowskiego w okresie międzywojennym, toczony od kilku lat głównie w związku z pracami zachodniemieckiego historyka, Ernsta Noltego (szczególnie książka pt. *Die Faschistischen Bewegungen*).

Zainteresowanie naukowe Litwą, Łotwą i Estonią znalazło wyraz w pracach Piotra Łossowskiego pt. *Kraje bałtyckie na drodze od demokracji*

parlamentarnej do dyktatury (wyd. 1972) oraz Andrzeja Skrzypka pt. *Związek Bałtycki, Litwa, Łotwa, Estonia, Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919 - 1925* (wyd. Warszawa 1972).

O międzynarodowym ruchu komunistycznym pisała Felicja Kalicka, o międzynarodowym ruchu socjalistycznym — Jan Tomicki, o Lidze Narodów — Waldemar Michowicz, o problemach wojskowo-politycznych państw europejskich w przededniu drugiej wojny światowej — Marian Zgórnjak, o kwestiach prawnomiędzynarodowych — Remigiusz Bierzanek i Ludwik Gelberg, o niemieckich planach wojennych — Szymon Datner i Bogdan Czarnecki, o genezie drugiej wojny światowej — Tadeusz Jędruszczak.

Ukazały się też obszernie prace z zakresu ważnych zagadnień międzynarodowych: Andrzej Bartnicki, *Pierwszy front II wojny światowej (konflikt włosko-etiopski 1935 - 1936)* — wyd. Warszawa 1971, Kazimiera Mazurowa, *Europejska polityka Francji 1938 - 1939* (wyd. Warszawa 1974), uwzględniają one również szeroko polskie aspekty omawianych zagadnień.

Ten przegląd najważniejszych publikacji na tematy międzynarodowe 1918 - 1939 uzupełnić należy podaniem nazwisk najbardziej znanych autorów, którzy o tych sprawach pisali przed drugą wojną światową: Alexander Bergman, Kazimierz Smogorzewski, Henryk Strasburger, Władysław Studnicki, Zygmunt Wojciechowski.

O polskiej polityce zagranicznej 1918 - 1939 mowa jest w wielu opracowaniach dotyczących dziejów Drugiej Rzeczypospolitej, a zwłaszcza w pracach na temat sytuacji międzynarodowej, stosunków bilateralnych Polski oraz pracach specjalnie poświęconych polityce zagranicznej państwa polskiego w określonych węższych odcinkach czasowych czy też w ciągu całego dwudziestolecia. Od razu zaznaczyć wypada, że do tej ostatniej kategorii należy książka wydana w Londynie w 1963 r. w języku angielskim, napisana przez autora polskiego pochodzenia, Romana Dębickiego pt. *Foreign Policy of Poland 1919 - 1939. From the Rebirth of the Polish Republic to World War II*. Ta jedyna, w całości poświęcona polskiej polityce zagranicznej, niewielka zresztą objętościowo książka jest w kraju prawie nieznaną. Nadto — z naukowego punktu widzenia — uznać ją trzeba za bardzo niedoskonałą. Osobna wzmianka należy się wydanej w latach 1955 - 1963 przez Polski Instytut Spraw Międzynarodowych na powielaczu *Chronologii stosunków międzynarodowych Polski 1918 - 1939*, w bardzo małym nakładzie, dziś już praktycznie niedostępnej i tylko w minimalnym stopniu wykorzystywanej.

A oto ważniejsze opracowania powojenne: Wiesław Balcerak, *Polityka zagraniczna Polski w dobie Locarna* (wyd. Wrocław 1967), Bogdan Dopierała, *Gdańska polityka Józefa Becka* (wyd. Poznań 1967), Leon Ziaja, *PPS a polska polityka zagraniczna 1926 - 1939* (wyd. Warszawa 1974), Stefania Stanisławska, *Polska a Monachium* (wyd. Warszawa 1967), ponadto o niektórych problemach polskiej polityki zagranicznej z przede-

dnia drugiej wojny światowej pisał Jerzy Kirchmayer, *Kilka zagadnień polskich 1939 i 1944* (wyd. Warszawa 1957). Sprawami polskiej polityki zagranicznej w latach trzydziestych zajął się młody badacz Michał Jerzy Zacharias, który w 1973 r. zadebiutował artykułem pt. *Strategia polityczna Józefa Becka a przesilenie marcowe 1936 roku* („Dzieje Najnowsze” Nr 4/1973). Polityka Becka stanowi temat licznych kontrowersji, które toczyły się zwłaszcza wokół książek: Stanisława Mackiewicza (Cata), *O jedenastej — powiada aktor — sztuka jest skończona. Polityka Józefa Becka* (wyd. Londyn 1942) oraz Leszka Moczulskiego, *Wojna polska. Rozgrywka dyplomatyczna w przededniu wojny i działania obronne we wrześniu-październiku 1939* (wyd. Poznań 1972) — w sprawie tej ostatniej książki patrz: polemika Jaremy Maciszewskiego „Nowe Drogi” nr 11/1972.

W zakresie dwustronnych stosunków Drugiej Rzeczypospolitej z innymi krajami w okresie międzywojennym szczególnie wiele uwagi w publicystyce poświęcono sprawom wschodnim, w duchu krytycznym wobec ZSRR. Po drugiej wojnie światowej na czoło wysunęły się stosunki polsko-niemieckie. Oto najważniejsze prace na ten temat: Jerzy Krasuski, *Stosunki polsko-niemieckie 1919 - 1925* (wyd. Poznań 1962), tegoż autora — *Stosunki polsko-niemieckie 1926 - 1932* (wyd. Poznań 1964), Barbara Ratyńska, *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919 - 1930* (wyd. Warszawa 1968), Marian Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933 - 1938* (wyd. Poznań 1965) — praca ta ukazała się w 1971 r. w przekładzie na język niemiecki w Holandii pt. *Die Polnisch-Deutschen Beziehungen 1933 - 1938*. Przyczynkiem do stosunków polsko-niemieckich jest książka Jana Chodery pt. *Literatura niemiecka o Polsce w latach 1918 - 1939* (wyd. Katowice 1969). Węższego, choć bardzo ważnego, problemu dotyczy książka Karola Laptera, *Pakt Piłsudski — Hitler. Polsko-niemiecka deklaracja o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r.* (wyd. Warszawa 1962) — w sprawie tej książki patrz polemika Tadeusza Jędruszczaka w „Wojskowym Przeglądzie Historycznym” R. 8/1963. Poza tym o stosunkach polsko-niemieckich 1918 - 1939 pisali m. in.: Leon Grosfeld, Edmund Osmańczyk, Józef Winiewicz, Marian Zgórniak i Henryk Zieliński.

Problematyka międzywojennych stosunków polsko-radzieckich — jako sprawa dla Polski szczególnie ważna — występowała we wszystkich opracowaniach na temat polskiej polityki zagranicznej. Była ona przedmiotem badań Tadeusza Cieślaka, Aleksego Derugi, Włodzimierza T. Kowalskiego, Jerzego Kumanieckiego, Mariana Leczyka, Józefa Lewandowskiego, Walentyny Najdus, Andrzeja Skrzypka, Romualda Wojny, Wojciecha Materskiego, Stanisława Gregorowicza i innych. Główny wysiłek historyków polskich koncentrował się na przygotowaniu (wspólnie z historykami radzieckimi) wielotomowej edycji źródeł, która obecnie dobiega już do końca.

Dorobek historiografii polskiej w dziedzinie badań nad stosunkami

polsko-francuskimi wyraża się w następujących publikacjach: Jan Ciałowicz, *Polsko-francuski sojusz wojskowy 1921 - 1939* (wyd. Warszawa 1970), Józef Kukułka, *Francja a Polska po traktacie wersalskim 1919 - 1922* (wyd. Warszawa 1970), Zdzisław Wroniak, *Polska-Francja 1925 - 1932* (wyd. Poznań 1971), Tadeusz Kuźmiński, *Polska, Francja Niemcy 1933 - 1935. Z dziejów sojuszu polsko-francuskiego* (wyd. Warszawa 1963). Historyk polskiego pochodzenia przebywający w USA, Piotr Wandycz wydał tam w 1962 r. pracę pt. *France and her Eastern Allies 1919 - 1925. French-Czechoslovak — Polish Relations from the Paris Peace Conference to the Locarno*. O stosunkach polsko-francuskich ukazały się poza tym liczne artykuły. Piotr Wandycz ogłosił nadto wiele innych prac dotyczących polskiej polityki zagranicznej, m. in. polityki wschodniej. Prace te odznaczają się poważną podstawą źródłową i oryginalnością analizy.

A oto autorzy piszący o stosunkach Drugiej Rzeczypospolitej z innymi państwami: stosunki polsko-brytyjskie — Maria Nowak-Kiełbikowa, Marek Baumgart, J. Nurek, polsko-czechosłowackie — Józef Chlebowczyk, Jerzy Kozeński, Michał Pułaski, Alina Szklarska-Lohmanowa, polsko-włoskie — Stanisław Sierpowski, stosunki polsko-węgierskie — Maciej Koźmiński, polsko-rumuńskie — Henryk Bułhak, polsko-litewskie — Piotr Łossowski, polsko-jugosłowiańskie — Agnieszka Garlicka, polsko-ukraińskie — Henryk Jabłoński, polsko-amerykańskie (USA) — Marian M. Drozdowski, L. Pastusiak. Obfita jest literatura o stosunkach polsko-gdańskich i problemie Gdańska — Bogdan Dopierała, A. Mędowski, Stanisław Mikos, J. Nowicki, H. Stępińska, Donald Steyer, Halina Trocka, A. Drzyckiński oraz Anna Maria Cienciąła (USA). Dodać należy, iż w wydawanej przez „Ossolineum” serii opracowań historii różnych krajów, autorzy przeważnie uwzględniają również stosunki Drugiej Rzeczypospolitej z tymi krajami

W artykule tym osobna wzmianka należy się literaturze tzw. drugiego obiegu. Problematyka dziejów okresu międzywojennego zajmuje w niej — jak można sądzić — pokaźne miejsce. Autor tych słów nie miał, niestety, możliwości poznania całej tej literatury ani też dotarcia do bibliotek lub archiwów, które ją gromadzą. Stąd niepełna, fragmentaryczna podstawa bibliograficzna tych uwag. Specyficzną cechą charakterystyczną tego piśmiennictwa jest to, że autorzy nie występują przeważnie pod własnymi nazwiskami, lecz pod rozmaitymi pseudonimami, co uniemożliwia klasyfikację tego materiału według nazwisk autorów, nie zawsze też można ustalić datę wydania, pozostaje więc jedynie przegląd według problemów.

I jeszcze jedna ogólna uwaga. Niewątpliwą wartość historiograficzną posiadają wydawnictwa o charakterze źródłowym, jak np. broszura pt. *Oni*. Są to wywiady kilkunastu działaczy komunistycznych, którzy w części czynni byli politycznie w okresie międzywojennym (np. E. Ochab,

R. Werfel, J. Berman). Dzięki tym relacjom dowiadujemy się o wielu ważnych szczegółach, o których nie można dowiedzieć się skądinąd.

Literaturę tę scharakteryzować wypada ogólnie jako publicystykę, podporządkowaną celom politycznym, co z naukowego punktu widzenia wpływa ujemnie na jej wartość, mniej bowiem jest tam dbałości o prawdę historyczną, więcej zaś o efektywną formułę polityczną. Część tej literatury to przedruki ze znanych książek emigracyjnych (Bregman, Żenczykowski, Zaremba).

Sporo uwagi poświęca ta literatura osobie Józefa Piłsudskiego, nic nowego nie wnosząc do sprawy w sensie faktograficznym, proponując natomiast rozmaite, czasami dość dowolne, interpretacje.

Część opracowań dotyczy partii politycznych: PPS, KPP, ONR. Cechuje je inne, w porównaniu z dotychczasową literaturą, rozłożenie akcentów (np. niepodległościowy charakter PPS, niesamodzielność KPP, antysemityzm ONR).

Pewna liczba publikacji dotyczy mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej: ukraińskiej, białoruskiej i litewskiej. W porównaniu z dotychczasową szczupłością piśmiennictwa na ten temat jest to wzbogacenie historiografii o zagadnienie bardzo istotne, choć opracowania te obciążone są powierzchownością, a poszczególne tezy są często nieudokumentowane. To samo powiedzieć można o opracowaniach dotyczących polskiej polityki zagranicznej i stosunków międzynarodowych Polski, a zwłaszcza stosunków polsko-radzieckich. Deformacje i niedomówienia z poprzednich lat sprawiają, że piśmiennictwo na ten temat cieszy się dużym wzięciem. Dominuje inny, niż dotąd, rozkład akcentów, odmienne w stosunku do dotychczasowych interpretacje, przy czym główną uwagę koncentrują autorzy na wojnie 1920 r., na 17 września 1939 r. i na sprawie katyńskiej.

Konkludując, stwierdzić wypada, że ocena literatury drugiego obiegu jest sprawą sporną, choć trudną i nie dającą się pominąć przez historyków.

Niewiele ta literatura wnosi pod względem wiedzy o faktach, natomiast zawiera sporo nowych interpretacji, wysuwa ciekawe problemy badawcze, prostuje — wpadając czasami w nową przesadę — deformacje i retusze literatury — nazwijmy to tak — oficjalnej ostatnich dziesięcioleci.

UWAGI KOŃCOWE

Rekapitułując ten przegląd historiografii dziejów polskiego międzywojnia, stwierdzić przede wszystkim należy jej różnorodność i bogactwo. Stanowi ona integralną część kultury narodowej, jeden z głównych elementów świadomości społeczeństwa. W okresie z górą półwiecza, które

upłynęło od odzyskania niepodległości w 1918 r., historiografia polska dotycząca Drugiej Rzeczypospolitej przeszła przez kilka całkowicie odmiennych etapów.

1. Etap 1939 - 1945, okres wojny i okupacji, podczas którego toczyła się dyskusja na emigracji na Zachodzie i Wschodzie oraz w konspiracyjnym piśmiennictwie krajowym na temat września 1939 r. oraz oceny poszczególnych nurtów politycznych międzywojnia i czołowych przywódców. Wiele warsztatów naukowych uległo zniszczeniu, wielu badaczy zginęło. Zniszczone zostały instytucjonalne podstawy nauki historycznej oraz księgozbiory i archiwa.

2. Etap po 1944/1945 r. to odmienne socjalistyczne warunki ustrojowe, to jednocześnie okres odbudowy historiografii i zapoczątkowanych, zwłaszcza po 1956 r., badań naukowych nad Drugą Rzeczpospolitą, opartych na szerokiej, głównie archiwalnej, podstawie źródłowej. Ukształtowały się nowe środowiska naukowe, powstały nowe instytucje, nawiązana została współpraca międzynarodowa. Preferencję uzyskała tematyka ruchu robotniczego. Nowemu — bo wzbogaconemu nowymi pytaniami badawczymi oraz inspirowanemu przez doświadczenia wojny i przemian ustrojowych — spojrzeniu na dwudziestolecie sprzyjała metodologia marksistowska, która stopniowo zdobywała pozycje dominujące, ale obok niej istniały w kraju inne postawy metodologiczne. Aktywność naukową przejawiały środowiska katolickie. Na emigracji na Zachodzie, rozwinął się nurt historiografii o zabarwieniu opozycyjnym w stosunku do marksizmu (Oskar Halecki, Władysław Pobóg-Malinowski, Marian Kukiel), a w ostatnich latach pojawiła się nowa, młoda generacja polskich historyków na obczyźnie, bardziej rzeczowo, mniej emocjonalnie traktująca swą pracę naukową.

Osobną, nieliczną grupę historyków tworzy emigracja z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, złożona w większości z osób, które w okresie pobytu w Polsce, zwłaszcza w latach pięćdziesiątych, propagowały skrajnie dogmatyczny marksizm. Obecnie zmieniły one przekonania (Paweł Korzec, Józef Lewandowski i in.).

Nowa historiografia ukształtowana w Polsce w ostatnim czterdziestolecu to w sumie dorobek pokaźny, który — po odrzuceniu tego, co obciążone jest koniunkturalizmem — mieć będzie niewątpliwą wartość naukową.